

על מוסר ועל פוליטיקה עולמית

מבוא

בפתחו של ספר דברים, נושא משה נאום ובו סיכום לאשר אירע לעם במפגש עם עמי עבר הירדן המזרחי. בדומה לסיכומי האחרים בספר דברים, הוא מביט אל אירועי העבר וצובע אותם מחדש, בפרספקטיבה אחרת.¹

אילו התבקשנו לדמיין איזה אופי יישא נאום זה, דומה שהיינו מצפים לפגוש נאום שרוח לחימה פועמת בו, כיאה לעם המתכונן לעימות צבאי עם יושבי הארץ. קריאה בדברי משה מראה תמונה אחרת. רוח שאינה צפויה נושבת בדבריו, אותה נבקש לפענח בעיוננו זה.

אחיכם בני עשיו

"וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי לֵאמֹר... וְאֵת הָעָם צוֹ לֵאמֹר אַתֶּם עֹבְרִים בְּגִבּוֹל אַחֵיכֶם בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר וַיִּירָאוּ מִכֶּם וְנִשְׁמַרְתֶּם מֵאֵד: אֵל תִּתְּנֶנּוּ בָּם כִּי לֹא אֶתֶן לָכֶם מֵאַרְצָם עַד מְדֻרָּה כֹּף רֶגֶל כִּי יִרְשָׁה לַעֲשׂו נְתַתִּי אֶת הַר שִׁעִיר: אֲכַל תִּשְׁבְּרוּ מֵאֵתָם בְּכֶסֶף וְאֲכַלְתֶּם וְגַם מִיַּם תִּכְרוּ מֵאֵתָם בְּכֶסֶף וְשִׁתִּיתֶם: כִּי ה' אֱלֹהֵיךָ בְּרַכְךָ בְּכָל מַעֲשֶׂה יָדְךָ יָדַע לְכַתֵּךְ אֶת הַמְדֻבָּר הַגָּדֹל הַזֶּה זֶה אֲרַבְעִים שָׁנָה ה' אֱלֹהֵיךָ עִמָּךְ לֹא חִסְרְתָּ דָבָר: וְנִעְבַר מֵאֵת אַחֵינוּ בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר מְדֻרָּה הָעֲרָבָה מֵאֵילַת וּמֵעֵצִין גְּבַר וְנִעְבַר דְּרָךְ מְדֻבָּר מוֹאֵב"

(דברים ב', ב'-ח).

משה פותח בתיאור המפגש עם בני עשיו ובציווי הא-לוהי שנלווה אליו: "אַתֶּם עֹבְרִים בְּגִבּוֹל אַחֵיכֶם בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר וַיִּירָאוּ מִכֶּם וְנִשְׁמַרְתֶּם מֵאֵד" (דברים ב', ד). ראשית בני עשיו נקראים "אחיכם", ורק במעגל שני הם מתוארים בשם. זהו ביטוי לקרבה בין העמים, המטילה חובה להישמר מלפגוע בהם.

מעבר לקרבה, יש כאן עניין מהותי: "אַל תִּתְּנֶנּוּ בָּם כִּי לֹא אֶתֶן לָכֶם מֵאַרְצָם עַד מְדֻרָּה כֹּף רֶגֶל כִּי יִרְשָׁה לַעֲשׂו נְתַתִּי אֶת הַר שִׁעִיר" (שם, ה). אל לכם להתגרות בבני עשיו, שכן את הר שעיר נתתי להם בירושה, ולפיכך אינני עומד לתת לכם ולו מדרך רגל מארצם.² א-לוהים ממשיך ומוסיף מגבלות: "וְאֲכַל תִּשְׁבְּרוּ מֵאֵתָם בְּכֶסֶף וְאֲכַלְתֶּם וְגַם מִיַּם תִּכְרוּ מֵאֵתָם בְּכֶסֶף וְשִׁתִּיתֶם: כִּי ה' אֱלֹהֵיךָ בְּרַכְךָ בְּכָל מַעֲשֶׂה יָדְךָ יָדַע לְכַתֵּךְ אֶת הַמְדֻבָּר הַגָּדֹל הַזֶּה זֶה אֲרַבְעִים שָׁנָה ה' אֱלֹהֵיךָ עִמָּךְ לֹא חִסְרְתָּ דָבָר" (שם, ו-ז).³ לבסוף, חוזר משה ומכנה את בני עשיו "אחיכם", ובכך הוא מצביע על יחס האחוה שנותר בעינו גם לאחר הפרידה מהם: "וְנִעְבַר מֵאֵת אַחֵינוּ בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר מְדֻרָּה הָעֲרָבָה מֵאֵילַת וּמֵעֵצִין גְּבַר... (שם, ח) ⁴.

1 המחשה: בספר במדבר א-לוהים מצווה על שליחות המרגלים: "וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: שְׁלַח לְךָ אַנְשִׁים וַיִּתְּרוּ אֶת אֶרֶץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אָנֹכִי נֹתֵן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ אֶחָד אִישׁ אֶחָד לְמִטָּה אֲבַתְּיוּ תִּשְׁלַחוּ כָל נְשִׂיא בְּהֵם" (במדבר י"ג, א-ב), בספר דברים חוזר משה ומתאר את האירוע מנקודת מבט שונה: "וַתִּקְרְבוּ אֵלַי כָּלְכֶם וַתֹּאמְרוּ נִשְׁלַחְנוּ אַנְשִׁים לְפָנֵינוּ וַיַּחְפְּרוּ לָנוּ אֶת הָאָרֶץ וַיָּשֻׁבוּ אֵתָנוּ דָּבָר אֶת הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר נָעַלְתָּ בָּהּ וְאֵת הָעָרִים אֲשֶׁר נָבֵא אֱלֹהֵיךָ" (דברים א', כ"ב-כ"ג). השוני הוא בעובדות, השוני הוא ספרותי ומעל לכל - תפישת האירוע היא שונה. בניגוד לספר במדבר בו השליחות היא לתור ולהיפגש עם הארץ בהיבטיה השונים ("וַיֹּאמְרוּ אֵתָנוּ דָּבָר אֶת הָאָרֶץ מֵהָ הוּא וְאֵת הָעָם הַיֹּשֵׁב עָלֶיהָ הַחֶזֶק הוּא הַרְפָּה הַמְעַט הוּא אִם רָב: וְמָה הָאָרֶץ אֲשֶׁר הוּא יֹשֵׁב בָּהּ הַטּוֹבָה הוּא אִם רָעָה וְמָה הָעָרִים אֲשֶׁר הוּא יֹשֵׁב בְּהֵנָה הַבְּמַחֲנִים אִם בְּמִבְצָרִים: וְמָה הָאָרֶץ הַשְּׂמֵנָה הוּא אִם רְזָה הַיֵּשׁ בָּהּ עֵץ אִם אֵין" (במדבר י"ג, ח-כ), בספר דברים הנושא הוא ריגול בהיבט המודיעיני ("וַיַּחְפְּרוּ לָנוּ אֶת הָאָרֶץ וַיָּשֻׁבוּ אֵתָנוּ דָּבָר אֶת הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר נָעַלְתָּ בָּהּ וְאֵת הָעָרִים אֲשֶׁר נָבֵא אֱלֹהֵיךָ"). אין בספר דברים חטא ביחס לטובה של הארץ, והמיקוד הוא בפחד ובחוסר הביטחון בה', העומדים בבסיס היכולת שלהם ליטול אחריות ולהילחם על הארץ.

2 הר שעיר מתואר כמקום מושבו של עשיו בספר בראשית (ל"ו, ח').

3 נראה שהפסוק השני עונה לשאלה האפשרית של העם - 'מינין לנו כסף לשלם לבני עשיו על אוכל ומים?' התשובה היא: א-לוהים ברוך את העם והם אינם חסרים דבר. פרשנות אפשרית נוספת לשאלת העם העומדת ברקע: מדוע שלא נקבל אוכל ומים במתנה? ותשובת ה' תתפרש בהיבט החינוכי מוסרי.

4 השוואה לתיאור המקורי של המפגש עם עשיו, המופיע בספר במדבר, מגלה כי משה מתעלם בדבריו מחלק חשוב באותו מפגש - תגובת בני עשיו לדברי ישראל: "וַיֹּאמֶר אֵלָיו אָדָם לֹא תַעֲבֹר בִּי פֶן בְּחָרָב אֲצַא לְקִרְאֲתְךָ: וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִסְלָה נָעַלְתָּ וְאָם מִימֶיךָ נִשְׁתָּה אָנֹכִי וּמִקְנֵי וְנִתְתִי מִכְרָם רַק אֵין דָּבָר בְּרָגְלִי אֲעֻבְרָה: וַיֹּאמֶר לֹא תַעֲבֹר אָדָם לְקִרְאֲתוֹ בְּעַם כְּבֹד וּבְגֵד חֻזָּקָה: וְיִמָּאן אָדָם נִתֵּן אֶת יִשְׂרָאֵל עֵבֶר בְּגִבּוֹלוֹ וַיֵּט יִשְׂרָאֵל מֵעֵלָיו" (במדבר כ', ח-כ"א). מה מביא את משה להשמיט התרחשות זו מנאומו? דומה שהסיבה היא הרצון לחדד

"...וַיִּפְּן וַיַּעֲבֹר דֶּרֶךְ מִדְּבַר מוֹאָב" (שם, ח) - כעת קרבים ישראל אל ארץ מואב.

אל תצר את מואב

"וַיֹּאמֶר ה' אֵלֵי אֵל תִּצְרֵן אֶת מוֹאָב וְאֵל תִּתְגַּר בָּם מִלְחָמָה כִּי לֹא אֶתֶן לָךְ מֵאַרְצוֹ יִרְשָׁה כִּי לִבְנֵי לוֹט נִתְּתִי אֶת עַר יִרְשָׁה" (דברים ב', ט).

בניגוד לעשיו, מואב איננו 'אח' של ישראל, ולפיכך אין בדברי משה ביטויים לקרבה ורגישות אליו, גם לא אזהרה 'להישמר מאוד'. הדבר המשותף ליחס אל מואב ואל עשיו הוא ההוראה החד-משמעית שלא להלחם בהם: "וַיֹּאמֶר ה' אֵלֵי אֵל תִּצְרֵן אֶת מוֹאָב וְאֵל תִּתְגַּר בָּם מִלְחָמָה כִּי לֹא אֶתֶן לָךְ מֵאַרְצוֹ יִרְשָׁה כִּי לִבְנֵי לוֹט נִתְּתִי אֶת עַר יִרְשָׁה" (שם, ט). לצידה, חוזר הנימוק לפיו עם ישראל לא יקבל מארצו שכן א-לוהים העניק אותה לבני לוט.⁵

בפסוקים הבאים עובר הכתוב לעסוק ביושביה הקדומים של ארץ מואב:

"הָאֲמִים לְפָנַי יָשְׁבוּ בָּהּ עִם גְּדוֹל וְרַב וְרַם פְּעֻנְקִים: רְפָאִים יִחְשְׁבוּ אֶף הֵם פְּעֻנְקִים וְהַמְאָבִים יִקְרְאוּ לָהֶם אֲמִים: וּבְשַׁעִיר יָשְׁבוּ הַחֲרִים לְפָנַי וּבְנֵי עֶשָׂו יִירְשׁוּם וַיִּשְׁמִידוּם מִפְּנֵיהֶם וַיִּשְׁבוּ תַּחְתָּם כְּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאֶרֶץ יִרְשָׁתוֹ אֲשֶׁר נָתַן ה' לָהֶם"

(שם, י"ב).

בארצו של מואב, ער, ישבו קודם האמים, שהם "עם גדול ורב ורם פענקים". גם הרפאים נחשבו כענקים, והם נקראו בפי המואבים 'אמים'. לצד אוכלוסיות קדומות אלו, ממשיך הכתוב ומתייחס לשתי אוכלוסיות נוספות, שאת מקומן תפשו בני עשיו וישראל. בני עשיו השמידו את החורים וירשו את שעיר מידיהם, וישראל עשה דבר דומה לעמים היושבים ב'ארץ ירושתו' אותה נתן לו ה'.⁶

מה מקומו של תיאור היסטורי זה? את מה הוא משרת? דומה שמוצג כאן מבט מ'מעוף הציפור' על מוסר ועל פוליטיקה עולמית. בעבר התקיימו בעולם אוכלוסיות של עמים קדומים - אמים, חורים, רפאים, ענקים וזוזים - שהטילו אימה על הסובבים אותם ("עם גדול ורב ורם פענקים"; "יחשבו אף הם פענקים... והמאבים יקראו להם אמים"). עמים אלו מייצגים עולם של תוהו, של כוחניות ואימה, והם כרוכים לעתים יחד עם עמים כמו עמלק והאמורי, המייצגים במקרא חוסר-מוסריות ואמות מידה מושחתות.⁷ עם התקדמות ההיסטוריה, כללי המשחק בעולם השתנו. המוסר והתרבות התפתחו והתבססו בקרב עמי העולם, בהתאמה, "חיי המדף" של העמים הקדומים הגיעו לקיצם, והם נאלצו לפנות את מקומם לטובת עמים נאורים ומוסריים יותר.

ולמקד את הנושא המרכזי בדבריו: הכרה במעמד עשיו כאח, והדגשת העובדה שארצו ניתנה לו על ידי א-לוהים. עמדה זו היא עקרונית, והיא אינה תלויה בהתנהגות בני עשיו. הם אמנם הפגינו חוסר בשלות בתגובתם, אך אין בעובדה זו בכדי לשנות את עמדת ישראל.

⁵ נראה שהסיפור המכונן שיוך זה נמצא בספר בראשית, עת מציע אברהם ללוט לחלק ביניהם את הארץ ('אם השמאל ואימינה ואם הימין ואשמאילה'), לוט בוחר לנטוש את הארץ המובטחת ולקבוע את מושבו בסדום ובערי הכיכר (בראשית י"ג, ה'-יב'). צוער, אליה הוא הגיע משיכת בספר ישעיהו לארץ מואב: "לְבֵי לְמוֹאָב יִזְעַק בְּרִיחָה עַד צַעַר... (ישעיהו ט"ו, ה)". בחירה זו של לוט, נתפסת בפרשייתנו כנתינה מאת א-לוהים: "כִּי לִבְנֵי לוֹט נִתְּתִי אֶת עַר יִרְשָׁה".

⁶ דומה שיש להבין את לשון העבר בפסוק - "כְּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאֶרֶץ יִרְשָׁתוֹ" - במשמעות של 'עומד לעשות'. תיאור בלשון עבר בא להצביע על הוודאות שהדבר אכן עומד להתרחש. המחשה: עפרון אומר לאברהם: "הַשְׂדֵּה נִתְּתִי לָךְ וְהַמְעָרָה אֲשֶׁר בּוֹ לָךְ נִתְּתִי" (בראשית כ"ג, א). בדבריו הוא מתייחס אל השדה והמערה כמי שכבר ניתנו - בלשון עבר, אף על פי שהם עדיין לא ניתנו. שימוש בלשון עבר יתפרש כאמירה: 'ראה את הנושא סגור, וכאילו כבר ניתנו'. כתגובה, עונה לו אברהם באותה מטבע לשון, ומתייחס גם הוא אל הכסף כאילו כבר ניתן: "נִתְּתִי כֶסֶף הַשְׂדֵּה, קַח מִמֶּנִּי" [שם כ"ג, י"ג].

⁷ כך בתיאור ההיסטורי של הורשת העמים הללו המופיע בספר בראשית: "...וּבְאֶרְצָה עֲשָׂרָה שָׁנָה בָּא כְדָרְלִעְמֹר וְהַמְלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ וַיָּבֹאוּ אֶת רְפָאִים בְּעֶשְׂתֵּרֶת קְרָנִים וְאֶת הַזּוּזִים בָּהֶם וְאֶת הָאֲמִים בְּשׁוֹהַ קְרִיתִים: וְאֶת הַחֲרִי בְּהֶרְרָם שְׁעִיר עַד אֵיל פֶּאֶרָן אֲשֶׁר עַל הַמְדָּבָר: וַיִּשְׁבוּ וַיָּבֹאוּ אֶל עֵין מִשְׁפֵּט הוּא קִדְשׁ וַיִּכּוּ אֶת כָּל שְׂדֵה הַעֲמֻלְקִי וְגַם אֶת הָאֲמֹרִי הַיֹּשֵׁב בְּחֻצְצָן תְּמֹר" (בראשית י"ד, ה'-ו').

יש לשים לב למבנה בו ערוכים פסוקים אלו: תחילה מתוארות עובדות: האימים ישבו לפנים במואב, והחורים ישבו בשעיר ובני עשיו ירשום. בצעד נוסף, מדמה הכתוב את שני אלו לישראל "כַּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאַרְץ יִרְשָׁתוֹ". 'ישראל' משמש כאן כמודל, ובו נעזר הכתוב לתת פשר לשייכותם של עמים אחרים לארצם.

כי לא שלם עוון האמורי

עיקרון מוסרי זה אינו חדש, והוא נוכח כבר בספר בראשית. בברית בין הבתרים מבטיח א-לוהים לאברהם כי הארץ תינתן לזרעו, אך לצד זאת מימוש ההבטחה נדחה בארבעה דורות בשל התנהגותם המוסרית של יושבי הארץ, שאינה מצדיקה את הדחתם ממנה: "וְדוֹר רְבִיעִי יִשׁוּבוּ הַנְּהָ כִּי לֹא שָׁלַם עוֹן הָאֲמֹרִי עַד הַנְּהָ" (בראשית ט"ו, ט"ז). רק כאשר ישלם עוון האמורי, יוכל זרעו של אברהם לנחול את הארץ.

מילים אלו, הנאמרות לאברהם, משמשות כביטוי נאמן לתפישת עולמו ביחס לירושת הארץ. שוב ושוב מתוארת הכרתו בכנענים כבעליה החוקיים של הארץ.⁸ זמן רב הוא נודד בה מבלי להשתקע,⁹ ורק בערוב ימיו הוא עושה את הצעד הראשון של אחיזה בקרקע, בקניית אחוזת קבר משפחתית. את האחווה הוא מבקש לרכוש בכסף מלא, ובכך הוא מביע תפישה על פיה בני חת הם 'עם הארץ' - בעלי הארץ היושבים בה. א-לוהים אמנם הבטיח את הארץ לזרעו, אך זוהי הבטחה עתידית שעשויה להתממש בתהליך היסטורי מורכב, ואברהם איננו מתכוון לדחוק בו.

אנשי המלחמה

התחנה הבאה היא נחל זרד. עם חצייתו מתייצבים ישראל לפתחם של בני עמון, אלא שקודם לתיאור המפגש עמהם, עוצר הכתוב ומציג סוג של סיכום:

"וְהַיָּמִים אֲשֶׁר הִלְכְנוּ מִקֹּדֶשׁ בְּרַנֵּעַ עַד אֲשֶׁר עָבְרָנוּ אֶת נַחַל זָרְדַּ שְׁלֹשִׁים וּשְׁמֹנֶה שָׁנָה עַד תָּם כָּל הַדּוֹר אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה מִקֶּרֶב הַמַּחְנֶה כַּאֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לָהֶם: וְגַם יָד ה' הִיָּתָה בָּם לְהַמִּם מִקֶּרֶב הַמַּחְנֶה עַד תָּמָס: וַיְהִי כַּאֲשֶׁר תָּמּוּ כָּל אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה לְמוֹת מִקֶּרֶב הָעָם"
(דברים ב', י"ד-ט"ז).

המסלול הגיאוגרפי המתואר הוא מקדש ברנע, המקום ממנו נשלחו המרגלים לפני שלושים ושמונה שנים (במדבר ל"ב, ח'), ועד נחל זרד. בתקופה זו מתו כל אנשי הדור הקודם. קשה שלא לזהות את מידת הדין המתוחה על מתי המדבר, המכונים פעמיים בשם "אנשי המלחמה",¹⁰ וכמי ש"יד ה' הייתה בהם להומם". מה מקופל בתיאורים אלו? מהו ההקשר לסיכום שנות ההליכה במדבר?

דומה שההקשר הוא העיקרון המוסרי שהוצג זה עתה. כדי להבין את משמעותו, יש לחזור אל שלושת העמים שביחס אליהם הוצג העיקרון, ולשים לב להבחנה השוררת ביניהם:

"הָאֲמִים לִפְנֵים יָשְׁבוּ בָּהּ עִם גְּדוֹל וְרַב וְרַם כְּעֲנָקִים: רַפְּאִים יִחְשְׁבוּ אֵף הֵם כְּעֲנָקִים...
וּבְשַׁעִיר יִשְׁבוּ הַחֲרִים לִפְנֵים וּבְנֵי עֵשָׂו יִירְשׁוּם וַיִּשְׁמִידוּם מִפְּנֵיהֶם וַיִּשְׁבוּ תַחְתָּם
כַּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאַרְץ יִרְשָׁתוֹ אֲשֶׁר נָתַן ה' לָהֶם"

8 עצם כינוייה כ'ארץ כנען' מעיד על מעמדם בה.

9 ביטויים רבים הם למידת הנוודות שהייתה לו: כך בלשון "וַיַּעֲבֵר אַבְרָם בְּאַרְץ עַד מְקוֹם שָׁכֵם עַד אֵלּוֹן מוֹרָה וְהַפְּנִיעִי אֲזַ בְּאַרְץ" (שם י"ב, ו) - המתארת אותו כמי שעובר ממקום למקום. בשלב שני הוא מתיישב על אם הדרך - 'בין בית אל ובין העי'. בהמשך: "וַיֵּסַע אַבְרָם הַלּוֹךְ וַיְנַסֹּעַ הַנְּגִבָה" (שם, ט) - שוב הוא מתייצב בעמדת הנוודות, בעמדה של 'הלוך ונסוע'. המסע הבא הוא מצרים, ממנה הוא שב אל הנגב, (שם י"ג, א), וממנה ממשיך המסע: "וַיֵּלֶךְ לְמִסְעָיו מִנְּגֵב וְעַד בֵּית אֵל עַד הַמְּקוֹם אֲשֶׁר הָיָה שֵׁם אֱהֱלָה בְּתַחֲלָה בֵּין בֵּית אֵל וּבֵין הָעֵי" (שם ג). בהמשך יאמר לו א-לוהים "קוֹם הַתְּהַלֵּךְ בְּאַרְץ לְאַרְכָּה וּלְרַחְבָּהּ כִּי לֹךְ אֲתַנְּנָה" (בראשית י"ג, ז). אמנם, בשלב מאוחר יותר הוא מתמקם - באלוני ממרא בחברון, ומאוחר יותר בבאר שבע, אך עם זאת, התיאור הראשון לבעלותו על חבל ארץ הוא אחוזת הקבר במערת המכפלה.

10 לצמד מילים אלו משמעות דומה בפרשייה בספר יהושע: "...כָּל הָעָם הֵיִצָא מִמִּצְרַיִם הַזְּכָרִים לֹא אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה מֵתוּ בַמִּדְבָּר בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתָם מִמִּצְרַיִם... כִּי אֲרַבְעִים שָׁנָה הָלְכוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בַּמִּדְבָּר עַד תָּם כָּל הַגּוֹי אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה הֵיִצְאִים מִמִּצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא שָׁמְעוּ בְּקוֹל ה' אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לָהֶם לְבִלְתִּי הָרְאוֹתָם אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאֲבוֹתָם לָתֵת לָנוּ אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ" (יהושע ה', ד'-ו). בפסוק זה אנשי המלחמה הם המתים במדבר, והם גם מתוארים כמי שלא שמעו בקול ה'. מאידך, ישנם אזכורים לצמד מילים זה, במשמעות עניינית, וללא נימה שיפוטית (במדבר ל"א, כ"ח; ל"א, מ"ט; יהושע ו', ג' ועוד).

(שם, י"ל"ב).

בשלוש צורות מביע הכתוב את המעבר מעם ישן לעם חדש. ביחס למואב מתוארים האימים, המאבדים את זכותם עליה, ללא ציון לעימות או מלחמה של מואב בהם. ביחס לשעיר, מוצגים החורי ועשיו, ומתואר עימות, במהלכו ירשו בני עשיו את החורי והשמידום מפניהם. בתיאור השלישי, אין התייחסות ישירה אל הכנענים יושבי הארץ. הנושא הוא עם ישראל העושה ל'ארץ ירושתו', וא-לוהים נותנה לו. הבדל זה שבין השלושה, מייצר מיקוד שונה בכל אחד מהם: במקרה הראשון, הנושא הוא האימים שסיימו את תפקידם, וישיבת מואב בארצם עשויה להתפרש כהתמקמות בחלל שנוצר. במקרה השני מתואר עימות, במהלכו גברו בני עשיו על החורי. כאן המוקד הוא בשאלה מי יידחה מפני מי. במקרה השלישי, הנושא הוא בין ישראל לבין ארץ ירושתו. התעלמות הכתוב מלהזכיר את הכנענים מצביעה על העמדה המוסרית של ישראל כמחוללת את הירושה. תפיסה זו מתוארת בפרשיות רבות במקרא, והיא אוצרת בתוכה משוואה הרואה את הישיבה בארץ כעובדה תלויה: 'אם שמוע תשמעו' - יתקיימו חייכם בארץ, ואם לא - 'ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה'.

כעת ניתן לשוב לשאלות ששאלנו על אודות 'אנשי המלחמה' ועל התיאור ההיסטורי למסעי בני ישראל. דומה שבתיאור זה מעניק משה משמעות חדשה לשלושים ושמונה שנות ההליכה במדבר. במסע ארוך זה מתו 'אנשי המלחמה' וכעת הם אינם עוד. מי הם 'אנשי המלחמה'? מדוע נקראו כן? נראה שהתשובה לכך נמצאת בדברי משה בפרק הקודם:

"וַתַּעֲנוּ וַתֹּאמְרוּ אֵלֵינוּ חֲטָאנוּ לַיהוָה אֲנַחְנוּ וְנִעְלָה וְנִלְחַמְנוּ כְּכָל אֲשֶׁר צִוָּנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ וַתַּחֲגֹרוּ אִישׁ אֶת כְּלֵי מִלְחַמְתּוֹ וַתְּהִינּוּ לְעֵלְת הַהָרָה: וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי אָמַר לָהֶם לֹא תַעֲלוּ וְלֹא תִלְחַמוּ כִּי אֵינֶנִּי בְּקִרְבְּכֶם וְלֹא תִנְגְּפוּ לִפְנֵי אֵיבֹיכֶם: וְאָדַבְר אֲלֵיכֶם וְלֹא שְׁמַעְתֶּם וַתִּמְרוּ אֶת פִּי ה' וַתַּזְדּוּ וַתַּעֲלוּ הַהָרָה: וַיֵּצֵא הָאֱמֹרִי הַיָּשֵׁב בְּהָר הַהוּא לְקִרְאֲתֶכֶם וַיִּרְדְּפוּ אֶתְכֶם כְּאֲשֶׁר תַּעֲשִׂינָה הַדְּבָרִים וַיִּכְתּוּ אֶתְכֶם בְּשַׁעִיר עַד חֲרָמָה"

(דברים א', מ"א-מ"ד).

בביטויי מלחמה אלו מתאר משה את התנהגות העם לאחר שלא השלימו עם הגזירה.¹¹ העם יוצא למלחמה, ובכך מעיד על עצמו שאיננו מבין את המשוואה הבסיסית, התולה את ירושת הארץ בעמדתו המוסרית. העם אינו ראוי, ובהתאמה - א-לוהים איננו בקרבו. התוצאה היא תגובת האמורי היושב בהר ההוא, הרודף אחריהם עד חרמה.¹²

הקשר נוסף ל'אנשי מלחמה' נמצא בסמיכות שבין תיאור מותם, לבין תיאור הפנייה לבני עמון:

"וַיְהִי כְּאֲשֶׁר תָּמוּ כָּל אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה לְמוֹת מִקְרֵב הָעַם: וַיְדַבֵּר ה' אֵלַי לֵאמֹר: אֶתָּה עֹבֵר הַיּוֹם אֶת גְּבוּל מוֹאָב אֶת עַר: וְקִרְבַּת מוֹל בְּנֵי עַמּוֹן אֶל תִּצְרַם וְאֶל תִּתְגַּר בָּם כִּי לֹא אֶתֶן מֵאָרֶץ בְּנֵי עַמּוֹן לְךָ יְרֵשָׁה כִּי לִבְנֵי לוֹט נִתְּתִיהָ יְרֵשָׁה"

(דברים ב', ט"ז-ט"ט).

'אנשי המלחמה' הם אותם הסבורים שמכוח המלחמה באה הירושה, והם אינם מבינים את המשוואה הבסיסית באשר לירושת הארץ. כיוון שכך, מותם יוצר אפשרות להתקרבות לבני עמון תוך התנהלות ראויה ומדויקת מולם.

וקרבת מול בני עמון

"וַיְדַבֵּר ה' אֵלַי לֵאמֹר: אֶתָּה עֹבֵר הַיּוֹם אֶת גְּבוּל מוֹאָב אֶת עַר: וְקִרְבַּת מוֹל בְּנֵי עַמּוֹן אֶל תִּצְרַם וְאֶל תִּתְגַּר בָּם כִּי לֹא אֶתֶן מֵאָרֶץ בְּנֵי עַמּוֹן לְךָ יְרֵשָׁה כִּי לִבְנֵי לוֹט נִתְּתִיהָ יְרֵשָׁה:

אַרְצֵי רְפָאִים תִּחְשָׁב אִף הוּא רְפָאִים יֵשְׁבוּ בָּהּ לִפְנֵים וְהַעֲמָנִים יִקְרְאוּ לָהֶם זִמְזָמִים: עִם גְּדוֹל וְרַב וְרַם כְּעֲנָקִים וַיִּשְׁמִידֵם ה' מִפְּנֵיהֶם וַיִּירָשׁוּם וַיִּשְׁבוּ תַּחְתָּם: כְּאֲשֶׁר עָשָׂה לִבְנֵי עִשׂוֹ הַיִּשְׁבִּים בְּשַׁעִיר אֲשֶׁר הִשְׁמִיד אֶת הַחֹרִי מִפְּנֵיהֶם וַיִּירָשׁוּם וַיִּשְׁבוּ תַּחְתָּם עַד הַיּוֹם הַזֶּה: וְהָעַיִם הַיִּשְׁבִּים בְּחִצְרֵים עַד עֵזָה כְּפִתְרִים הַיִּצְאִים מִכְּפֹתֵר הַשְּׁמִידִם וַיִּשְׁבוּ תַּחְתָּם"

11 "...ואני הצעיר אומר, 'אנשי המלחמה' היו אותם שנאמר בהם 'ויעפילו לעלות אל ראש ההר' כמו שאמר 'ותחגרו איש את כלי מלחמתו'... ולפיכך קורא אותם אנשי המלחמה ואינו אומר אנשי מלחמה סתם כי אם אנשי המלחמה הידועים לנו שעברו על פי הקדוש ברוך הוא" (רשב"ם דברים ב', ד').

ציון ישיבת האמורי בהר ההוא, עשויה להתפרש כהצבעה על פלישה של ישראל אל הטריטוריה שלו. כך עולה גם מן הדימוי לדבורים, כפי שמפרש אותו רבינו בחיי: "כאשר תעשינה הדבורים. שמנהגם לרדוף אחר הנוגע בבתים שלהם והוא מסתכן מהם".

12 יש לציין כי מעשה זה של המעפילים לא הגיע משולי המחנה. התיאור בפסוקי ספר דברים משייך את החטא אל העם בכללותו: 'ותענו ותאמרו... אנחנו נעלה ונלחמנו', וכך הוא גם התיאור בספר במדבר: "וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֶל כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּתְאַבְּלוּ הָעָם מְאֹד: וַיִּשְׁכְּמוּ בִבְקָר וַיַּעֲלוּ אֶל רֹאשׁ הָהָר לֵאמֹר הֲנֵנוּ וְעַלְיֵנוּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אָמַר ה' כִּי חֲטָאנוּ... וַיַּעֲפִלוּ לְעֹלֹת אֶל רֹאשׁ הָהָר וְאָרוֹן בְּרִית ה' וּמֹשֶׁה לֹא מָשׁוּ מִקְרֵב הַמַּחֲנֶה: (במדבר י"ד, ל"ט-מ"ד) משה מדבר אל "כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל", המשכימים למחרת בבוקר ויוצאים למלחמה.

(דברים ב', י"ז-כ"ג).

בדומה למואב, מוזהר ישראל שלא לצור ולא להתגרות גם בעמון, שכן ארצו ניתנה כירושה לבני לוט. גם בארץ זו ישבו קודם לכן עמים קדומים, שנקראו בני עמון 'זמזומים', והם הושמדו והוחלפו על ידי העמונים. שוב מתאר הכתוב את השיטה באמצעות השוואה ('כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְבְנֵי עִשׂוֹ') אלא שהפעם מתווספת דוגמה: כפתורים התיישבו בעזה, הנמצאת בגבולה של ארץ ישראל,¹³ תחת העוים שישבו בה בראשונה. דוגמה זו איננה מובנת מאליה, שכן היא גולשת אל תוך גבול ישראל, ומעניקה עמדה לעם אחר בתוככי הארץ המובטחת. גם מציאות זו היא אינה יד המקרה, כי אם חלק מן הצדק המוסרי בו מתנהל עולמו של א-להים.¹⁴ בשורות הבאות, קורא א-להים למשה ולישראל:

'דברי שלום לאמור'

"קומו סעו וְעָבְרוּ אֶת נַחַל אַרְנוֹן רְאֵה נְתַתִּי בְיָדְךָ אֶת סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשֹׁבוֹן הָאֲמָרִי וְאֶת אֲרָצוֹ הַחֵל רֵשׁ וְהַתְּגַר בּוֹ מִלְחָמָה: הַיּוֹם הַזֶּה אֶחַל תֵּת פְּחָדְךָ וְיִרְאָתְךָ עַל פְּנֵי הָעַמִּים תַּחַת כָּל הַשָּׁמַיִם אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּן שְׁמֶעְךָ וְרָגְזוּ וְחָלוּ מִפְּנֵיךָ"

(דברים ב', כ"ד-כ"ה).

בפסוקים אלו מתואר ציווי א-לוהי למשה לפתוח במלחמה עם סיחון ולכבוש את ארצו. א-לוהים אינו מסתפק בהוראה מעשית, והוא משתף את משה בהיגיון שבה: התגרות ישראל בסיחון תיצור הרתעה ויראה, ותגרום לכך ששמעו של עם ישראל יישמע. תגובה מפתיעה הייתה למשה להוראה זו:

"וְאֶשְׁלַח מַלְאָכִים מִמִּדְבַּר קְדְמוֹת אֶל סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשֹׁבוֹן דְּבַרִי שְׁלוֹם לֵאמֹר: אֶעֱבְרָה בְּאֶרֶץ בְּדָרְךָ בְּדָרְךָ אֲלֶיךָ לֹא אֶסוּר יְמִין וְשִׁמְאוֹל: אֲכַל בְּכֶסֶף תִּשְׁבְּרֵנִי וְאֲכַלְתִּי וּמִים בְּכֶסֶף תִּתֵּן לִי וְשִׁתִּיתִי רַק אֶעֱבְרָה בְּרַגְלִי: כַּאֲשֶׁר עָשׂוּ לִי בְנֵי עִשׂוֹ הַיִּשְׁבִּים בְּשַׁעִיר וְהַמּוֹאָבִים הַיִּשְׁבִּים בְּעַר עַד אֲשֶׁר אֶעֱבֹר אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלוֹהֵינוּ נָתַן לָנוּ"

(דברים ב', כ"ו-כ"ט).

משה שולח מלאכים אל סיחון מלך חשבון והם נושאים עמהם 'דברי שלום'. אל סיחון הוא פונה בבקשה לעבור בארצו, לקנות ממנו אוכל ומים, וכדוגמה הוא מציין את בני עשיו ואת המואבים.

איך ניתן להבין את הפער שבין ההוראה הא-לוהית לבין פועלו של משה? לשאלה זו נזדקק המדרש:

"אף על פי שאמר לו הקב"ה למשה 'החל רש', משה לא עשה כן, אלא 'ואשלח מלאכים'. אף על פי שאמר לו 'לך עשה מלחמה', בקש שלום. שכן כתוב בתורה 'כי תקרב אל עיר להלחם עליה וקראת אליה לשלום' (דברים כ', י'). לכן שלח אל סיחון דברי שלום, שנאמר 'ואשלח מלאכים ממדבר קדמות' - מדברים שקדמו לתורה, מדבריו של הקב"ה, לכך נאמר 'דברי שלום'"

(דברים רבה, פרשת דברים, כח).

פער קיים בין הציווי הא-לוהי לבין פועלו של משה. א-לוהים אומר לו: 'החל רש', או - 'לך עשה מלחמה', ומשה 'לא עשה כן', והוא שולח 'דברי שלום'. כתשובה לפער, מצביע המדרש על פרשייה מקראית אחרת שעמדה לנגד עיני משה - הקריאה לשלום. משה בחר בה, על אף הציווי המפורש ליזום מלחמה בסיחון. ניתן היה לצפות לטרוניה על הפרת הציווי הא-לוהי, אבל אין לכך רמז בפסוקים, גם לא במדרש. יתירה מכך, בפסוק העוקב מתוארת תגובת א-לוהים לצעדו של משה: "ולא אבה סיחון מלך חשבון העברנו בו כי הקשה ה' אלוהיך את רוחו ואמץ את לבבו למען תתו בידך כיום הזה" (שם, ל'). א-לוהים אפוא מקשה את לב סיחון, ובכך מתממשת התכנית הא-לוהית המקורית לצד הקריאה לשלום של משה.

¹³ ערי הפלשתים נמנות בין הערים בגבול נחלת שבט יהודה בספר יהושע: "עקרון וּבְנֵי חֲצִירָה וְחֲצִירָה: מַעְקָרוֹן וְזִמְהָ לֵל אֲשֶׁר עַל יַד אֲשְׁדֹד וְחֲצִירָה: אֲשְׁדֹד בְּנֹתִיהָ וְחֲצִירָה עֵזָה בְּנֹתִיהָ וְחֲצִירָה עַד נַחַל מִצְרַיִם וְהֵם הַגְּבוּל הַגָּדוֹל וְגָבֹל" (יהושע ט"ו, מ"ה - מ"ז).

¹⁴ ביטוי יפה לכך מצוי במדרש המתאר כיצד מתלוננות האומות בפני ישראל כי "בזוז" בכוח הזרוע את הארץ מידם. על כך עונים ישראל: "הלא בזוז היא בידכם! הלא "כַּפְתָּרִים הַיְצִאִים מִכַּפְתָּר הַשְּׂמִידִם וַיִּשְׁבוּ תַּחְתָּם"! העולם ומלואו של הקדוש ברוך הוא, כשרצה - נתנה לכם, וכשרצה - נטלה מכם ונתנה לנו" (בראשית רבה א, ב). ישראל מביאים את הפסוק על הכפתורים המשמידים את העוים ויושבים תחתם, כדוגמה לאומות העולם שגם הן לקחו חבלי ארץ - בתוך ארץ כנען. אלא שההסבר של ישראל לכך הוא - העולם הוא של ריבונו של עולם, ברצותו נתן לכם, וברצותו נטלה מכם ונתנה לנו. מסר עולה ממדרש זה: הזכות על הארץ אינה קבועה ותמידית, כי אם תלויה בשיקול דעת של א-לוהים המעמיד את המציאות במבחן תמידי. מקור נוסף הרואה בישיבת הפלשתים בארץ כנען מעשה א-להי, מצוי בדברי הנביא עמוס: "הלוא כבני כשמים אתם לי בני ישראל נאם ה' הלא את ישראל העליתי מארץ מצרים ופלשתיים מכפתור וארם מקיר" (עמוס ט', ז').

מה הביא את משה לשנות מן הציווי הא-לוהי? המדרש מצביע על הפרשה המדברת על הקריאה לשלום, אך מה מקומה של זו כאשר א-לוהים מצווה במפורש "הַחֵל רֵשׁ וְהִתְגַּדַּר בּוֹ מִלְחָמָה"? שאלה זו היא רחבה יותר, 'קצה קרחון' לשאלה גדולה ועקרונית: באיזה עמדה עמד משה מול ה'? ובמובן רחב יותר: באיזו עמדה התייצבו לימים חכמי תורה שבעל פה? כמה הם ראו את עצמם כמצייתים לדבר ה' כפי שהוא, וכמה שיקול דעת היה להם? התמונה המקראית המצטיירת שוב ושוב היא של א-לוהים המפנה מקום ומאפשר לאדם שיקול דעת ואחריות, כתפישה ולא כפשרה.¹⁵ ביטויה בלשון המדרש הוא 'דברים שקדמו לתורה', שפירושם הוא מעין 'דרך ארץ שקדמה לתורה'. בקיומם של 'דברים' אלו עשויה הוראה א-לוהית להיטען במשמעות אחרת, שהרי - לא לסתור את דרכו של עולם ואת המובן מאליו בא א-לוהים, כי אם להוסיף עליהם קומה ולטעון אותם במשמעות.¹⁶ בשורות הבאות נחזור אל תחילת נאומו של משה, במטרה להבין מהו ההקשר לתיאור זה של המפגש עם עמי עבר הירדן המזרחי.

סוף דבר

ספר דברים פותח בנאום משה בשנה הארבעים, מעט קודם הכניסה לארץ. בדבריו הראשונים הוא סוקר את אשר אירע לעם החל מעזיבת הר הא-לוהים בשנה השנייה ליציאתם ממצרים (דברים א', ו'). הנושא העומד בליבה של הפתיחה הוא המסע לארץ ישראל.¹⁷ ראשיתו, בהרחבה של שרשרת הפיקוד והמשפט (שם ט'), לאחריה - סיפור המרגלים (כ"ב), העונש - שלא להיכנס אל הארץ (ל"ה), ולבסוף - ניסיון נואש של העם לעלות בהר, המסתיים בכישלון, ומשאיר בעינה את הגזירה למות במדבר (א', מ"א-מ"ו). גזירה זו יצרה מציאות חדשה - שהייה ממושכת במדבר, ומסע ארוך הכרוך במעבר בגבולם של עמים רבים. באלו - התמקד עיוננו.

לא מובנת מאליה העמדה המוצגת בפסוקים בהם קראנו, המדגישים את האחוה ומבררים את טיב זכותם של עמים אלו בארצם. דומה, שעמדה זו ותובנות אלו, באו לעולם בעקבות המציאות החדשה שנגזרה על העם. לא בדרך ישירה הם באים לארצם, לכיבוש ולעוד כיבוש. אילו כך היה - העמים השכנים לא היו מהווים נושא. כעת, התנועה היא הפוכה: פתיחה במפגש עם השכנים, תוך מודעות לסביבה, ורק לאחר מכן - כניסה אל הארץ. ובדרכו - פוגש ישראל בעשיו אחיו - והוא אינו פוגע במעמדו; פוגש במואב ועמון - ואינו מתגרה בהם שכן קיבלו את נחלתם מא-לוהים; ברוח זו אף שולח משה דברי שלום אל סיחון.

פרשייה זו משמשת מעין מבוא לכניסה לארץ, בהעמידה תשתית מושגית לקראת המפגש עם עמי ארץ כנען. יושבי כנען השחיתו את דרכם ('שלם עוון האמורי') ולפיכך משימת הדור הנוכחי והדורות הסמוכים לו היא מלחמה, כיבוש וירוש. בסיטואציה מעין זו, בקלות רבה יכול העם להיגרר לעמדת 'אנשי המלחמה', ולעסוק בכיבוש הארץ מבלי להביט אל מה שמעבר. במובן זה, פרשייה זו מייצרת אופק, 'מרימה את הראש', ומכוונת את העם אל הסיפור הגדול שלו. ראשיתו בעשיו אחיק', בלוט שקיבל ארצו מא-לוהים, ובאברהם - 'אב המון גוים'. אחריתו בתובנה ש'אומות העולם' הם אינה מילה נרדפת ל'אויבים', וכי לעם ישראל תפקיד בהיסטוריה של העולם ובשורה לאנושות כולה.

ימים רבים יעברו על העם, תהליכים יבשילו, עד יבוא יום בו יבנה ממלכה, ויבין עד כמה הדוק הוא הקשר בין הסיפור שלו כעם, לבין סיפורה של האנושות כולה.

15 ראה על כך בעיוננו לספר שמות בפרשות בשלח וכי תשא.

16 טענתנו ביחס למדרש, שהצבעתו אל פרשיית הקריאה לשלום היא אינה הצבעה על עצם החובה לקרוא לשלום, שהרי ביחס לכך קיימת כעת הוראה מפורשת שלא לקרוא לשלום. ההצבעה היא על 'דברים שקדמו לתורה', והכוונה היא לעובדה שא-לוהים ציווה בפרשייה זו שלא לקרוא לשלום בערים הקרובות, ויחד עם זאת, מצוי בה הפתח להבין שהקריאה לשלום רצויה בעיני ה'. כך עולה מפרשטו של מקרא בפרשייה זו וכך גם עולה מן המדרש (דברים רבה פרשת שופטים יד), אך אין כאן המקום להאריך בביאורם.

17 התיאור הראשון מתייחס לעזיבת הר הא-לוהים, וממנו הייתה אמורה להיות המכוונות לעבר ירושת הארץ: "ה' אֱלֹהֵינו דָּבַר אֱלֵינוּ בְּחַרְבַּ לְאֹמֶר רַב לָכֶם שִׁבְתָּ בְּהַר הַזֶּה: פָּנוּ וְסָעוּ לָכֶם וּבָאוּ הַר הָאֱמֹרִי וְאֵל כָּל שְׂכֵנֵי בְּעֶרְבָה בְּהַר וּבְשִׁפְלָה וּבְגִבְגִי וּבְחוּף הַיָּם אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וְהַלְבִּנוֹן עַד הַנְּהַר הַגָּדֹל נְהַר פְּרָת: רָאָה נְתַתִּי לַפְּנִיכֶם אֶת הָאָרֶץ בָּאוּ וּרְשׁוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לְתַת לָהֶם וּלְזָרְעָם אַחֲרֵיהֶם" (להלכה אל הארץ: דברים א', ו-ח').